

TILSHUNOSLIKDA DEYKTIK BIRLIKLAR VA ULARNING KOGNITIV TADQIQI

Abdumuxtorov Xurshidbek

ADChTI talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada deyktik birlik nima ekanligi, tilshunoslikda deyktik birliklarning o`rni hamda turli tizimli tillarda deyktik birliklarning ahamiyati, kognitiv tilshunoslikning deyktik birliklar bilan uzviy bog`liqligi hamda ularning xususiyatlari haqida keng yoritilib berilgan.

Kalit so`zlar: Lingvistika, deyktik va deyksis birliklar hamda ularning xususiyatlari, kognitiv tilshunoslik.

Annotation: This article is devoted to what a deictic unit is in detail, the role of deictic units in linguistics and the importance of deictic units in different systematic languages, the integral relationship of cognitive linguistics with deictic units and their characteristics.

Keywords: Linguistics, deictic and deixis units and their features, cognitive linguistics.

Bugungi kunda tilshunoslikning ko`pgina yo`nalishlarini o`rganish va tadqiq etish uchun barcha imkoniyatlar yaratilgan. Shu o`rinda Prezidentimizning “Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak va ma`naviy salohiyatiga ega bo`lib, dunyo miqyosida o`z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo`sh kelmaydigan insonlar bolib kamol topishi, baxtli bo`lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlari safarbar etilmoqda”, - nutqini keltirib o`tmoqchimiz. Darhaqiqat, har qanday sohada yuksalish, ilmiy-tadqiqot ish olib borish, ya`ni yangilik kiritish uchun barcha shart-sharoitlar keng yaratilib berilgan [1.14].

Hozirgi davr tilshunosligidagi eng dolzarb yo`nalishlar qatorida sotsiolingvistika, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, lingvokulturologiya, paralingvistika, etnolingvistika, antropolingvistika kabilarni ko`rsatish mumkin.

Deyksis hodisasi XX asrning II yarmidan boshlab jahon tilshunosligida tilning barcha sathlari doirasida amal qiluvchi universal kategoriya sifatida o`rganila boshlandi.

Deyksis - (grekcha “deixis”) ko`rsatish, gapirayotgan shaxsga yoki gapirilayotgan paytiga u yoki bu munosabatda bo`lgan predmet, voqea-hodisa, shaxslarni ko`rsatish funksiyasi, vazifasi hamda ma`nosini ifodalaydi.

Hozirgi vaqtda deyksisni lingvistik tushuncha ekanligi masalalari bo`yicha turli fikrlar mavjud. Deyksis til birliklarining kontekst, nutq vaziyati bilan bog`liq pragmatik jihatini o`rganishga e`tibor kuchaygach, deyksis muammosi pragmatikaning asosiy tadqiq obykti sifatida kun tartibiga qo`yildi. Bu muammoni o`rganishga dastlab nemis tilshunosi K.Brugmann jiddiy e`tibor qaratdi. Uning ishlari keyinchalik K.Byuller tomonidan rivojlantirildi. K.Byuller o`zining “Til nazariyasi” nomli kitobida deyksisning mohiyati, turlari, deyktik birliklarning vazifasi haqida o`z qarashlarini bayon qildi. Shundan so`ng boshqa ko`plab tilshunoslarning ushbu sohada faoliyat olib borganligi deyksis hodisasining tilshunoslikda ahamiyatli va dolzarb masala, hodisa ekanligidan dalolat beradi. Deyksis nazariyasi yuzasidan olib borilgan ilk tadqiqotlar ichida J.Layonz, Ch.Pirs, R.Yakobson,

I.A.Sternin, I.V.Shmatova, Yu.D.Aspersyan, Stefen Levinsonlarning ishlari alohida o'rin tutadi.

Deyksisning mohiyati shundaki, hech qanday so'zlashuv jarayonini deytik birliklarsiz tasavvur qilish qiyin, Chunki, so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi jarayon zamon va makonsiz amalga oshirilmaydi. Bu antologik toifalar mazmuni odam haqidagi tasavvurga egadir. Shuning uchun zamonaviy tilshunoslikda inson omilini til bilan uzviy ravishda o'rganuvchi antroposentrizm¹ prinsipi yetakchi o'rinda turadi.

Nutqiy muloqotda deytik xususiyatga ega bo'lgan o'zbek tilining morfologik birliklaridan biri olmoshlardir. Ma'lumki, tilshunoslikda olmoshlarning shaxs va predmetga ishora qiluvchi asosiy deytik birlik sifatida qo'llanishi qator ilmiy taqiqotlarda qayd etilgan. "Deyksis" so'zining asl yunoncha ma'nosi "ko'rsatish", "ishora" bo'lib, ilmiy qo'llanishda lison vositasida "voqelikka ishora, ko'rsatish" mazmunini olgan. Ko'rsatish, ishora vazifasini ado etuvchi birliklarni deytik ibora deb atashadi. Ushbu turdagi iboralar nutqiy muloqot tizimi mazmundorligini ta'minlovchi doimiy vositalardan biridir. Masalan, biror bir notanish kimsani ko'rib qolib, "Bu kim?" savoli bilan murojaat qilinganda, deytik ibora "bu" vositasi orqali ifodalanmoqda. Shu bilan birga deytik birliklar ishora birliklari bo'lib, matn semantik qurilishida o'ziga xos o'rin tutadi. Har qanday matnning obyektiv mazmunida voqelik yuz bergan makon, zamon va voqelik ishtirokchilariga ishora mavjud bo'ladi. Shunga ko'ra ayrim manbalarda, deyksisni "nutqning o'ziga xos tabiiy mavjudligi" deb qarashadi. [2.9].

Deyksisni yuzaga keltiruvchi vositalar ichida matn tarkibiy qismlariga ishora qiluvchi birliklar alohida ahamiyatga ega. Matn tarkibiy qismlariga ishora qiluvchi deytik birliklar nutq parchalarining yoki tuzilma tarkibining uzviy bog'liqligini, uning mazmunan yaxlitligini ta'minlovchi zanjir vazifasini bajaradi. Bu birliklar matning muayyan qismiga ishora qilish bilan deytik xususiyatini namoyon etadi hamda tarkibiy qismlar o'rtasida sintaktik aloqani o'rnatib, bog'lovchilik vazifasini ham bajaradi. Mazkur deytik birliklar matn tarkibiy qismlarini mazmunan bog'lash bilan birga, matn tuzilishidagi izchillikni ta'minlash, matnda aks etgan axborotga tinglovchi diqqatini jalb qilish maqsadlarini yuzaga chiqarishda ham faol qo'llanadi.

Antroposentrizm – insonni muammolar markazi qilib olish. Bunday deytik birliklar vazifasida o'zbek tilidagi ayrim olmosh va olmoshli qurilmalar, ba'zi mustaqil (son, ravish) va yordamchi so'zlar, kirish qurilmalar, ayrim so'z birliklari va gaplar qo'llana oladi. Bu birliklar o'zi qo'llangan gapdan oldingi yoki keyingi qismga ishora qilib, deytik xususiyat kasb etadi.

Kognitiv tilshunoslik (inglizcha cognize - bilmok, anglamoq, tushunmoq) falsafadagi bilish nazariyasi bilan cheklanmay, balki tilni tafakkur bilan bog'lab, uning hosil bo'lishidagi psixologik, biologik va neyrofiziologik jihatlarining ijtimoiy, madaniy, lisoniy hodisalar bilan uzviy aloqasini chuqur ilmiy tadqiq etadi. Kognitiv tilshunoslik psixologiyadagi tushuncha va kontsept birliklari bilan ish ko'radi. Kontsept tushunchasi asosida ma'no va obraz yotadi va ular bilim umumlashmasi sifatida "kvant" deb ataladi. Kontsept - ong - belgi o'rtasidagi bog'lanish miya faoliyati orqali boshqariladi [3.12].

Umumlashtirish, kechayotgan hodisalar, predmetlar sifat-xususiyatlari kabilar haqidagi ma'lumotni mujassamlashtirgan holda konseptual qoliplar vositasida idrok etish

kognitiv faoliyatning samarasidir. Bunday qoliplar konseptual birliklarning lisoniy voqelanishida o'z aksini topadi. Albatta, tashqi dunyodagi voqealar, predmetlar xususiy ko'rinishdagi belgi, xususiyatlarga egadirlar. Lisoniy tafakkur faoliyatining kognitiv bosqichidan lisoniy voqelanish bosqichiga o'tishda qiyoslash, analiz va sintez amallari muhim rol o'ynaydi. Shu amallar vositasida umumiylik va xususiylik farqlanadi. Shuningdek, kognitiv faoliyat bevosita mavhumlashtirish amalini ham qamrab oladi, chunki ushbu amal umumlashtirishning muhim bosqichini tashkil etib, idrok etilayotgan obyektlarning alohida muhim xususiyatlarini ajratib olib, ularni qiyoslash imkonini beradi.

Til ma'lumotni to'plash va uzatishdan tashqari, uni tartibga keltirish vazifasini ham bajarishini unutmasligimiz lozim. Farang faylasufi Lill universitetining professori Noel Mulud nutqiy birliklar mazmuni ifodasining mantiqiy asosi haqida fikr yuritayotib, "nutqiy ibora ma'lum bir ma'noni oddiygina belgilab, umumlashtirib va ifodalab qolmasdan, balki u bularning barchasini qanday tartiblashtirsa, xuddi shu tartibda bajaradi", - degan xulosaga kelgan [4.13].

Nutqiy muloqotning shakllanish va rivojlanish bosqichlarida eshitish sezgisi orqali idrok etilgan deytik birliklardan foydalanish jarayonida o'ziga xos nutqiy vaziyatlar yuzaga kelishi mumkin. Bu jarayon bilan bog'liq lingvopragmatik xususiyatlarni tadqiq etish bolalarda kognitiv faoliyatning rivojlanganlik darajasini aniqlash uchun nihoyatda dolzarbdir. Chunki bolalar nutqiga xos ayrim psixolingvistik va sotsiopragmatik xususiyatlar ular tomonidan deytik birliklarning qay yo'sinda ifoda etilishiga bog'liq bo'ladi.

Aksariyat hollarda bolalar nutqida qo'llanadigan deytik birliklar kognitiv imkoniyatlar bilan bog'liq tarzda shakllansa-da, kattalar talqinida pragmasemantik xususiyat kasb etishi mumkin. Bu holat bolalar tomonidan, ayniqsa, shaxs deyksisining ifodalanish jarayonida aniq ko'zga tashlanadi. Bu muammo yuzasidan olib borilgan tadqiqot ishlarida deytik birliklarning pragmatik xususiyatlari muayyan darajada tahlil etildi. Biroq, hozirgi kunda o'zbek bolalar nutqiga xos deytik birliklarning pragmatik xususiyatlari muammosi maxsus tekshirishni talab etadi. Ma'lumki, bolalar nutqida kuzatiladigan ayrim ishora birliklari o'ziga xosligi bilan kattalar nutqida qo'llanuvchi deytik birliklardan ajralib turadi.

Deytik iboralarning tizimiy xususiyatlarining asosiy guruhlariga shaxs, zamon va makon deytik iboralar kiradi. Yuqorida aytilganidek, deyksisning markazida shaxs turadi. Nutqiy muloqot jarayonida bajarayotgan rolga nisbatan shaxs deyksisining tarkibi aniqlanadi. Birinchi shaxs so'zlovchining o'rniga ishora, "o'zini ko'rsatishi, eslatishi"ning lisoniy ifodasidir, ikkinchi shaxs - tinglovchi yoki adresantning lisoniy belgilanishi hamda uchinchi shaxs muloqotning bevosita ishtirokchisi bo'lmagan shaxsga ishoradir. Muloqot ko'chishiga qo'shgan hissasiga nisbatan farqlanayotgan ushbu tizim olmoshlar guruhlarida o'z aksini topadi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, bugungi kunda tilshunoslikning ko'pgina yo'nalishlarini o'rganish va tadqiq etish uchun barcha imkoniyatlar yaratilgan. Shu o'rinda, tilshunoslikning muhim kategoriyalaridan biri deytik va kognitiv tushunchalardir. Hozirgi vaqtda deyksisni lingvistik tushuncha ekanligi masalalari bo'yicha turli fikrlar mavjud. Deyksis til birliklarining kontekst, nutq vaziyati bilan bog'liq pragmatik jihatini

o'rganishga e'tibor kuchaygach, deyksis muammosi pragmatikaning asosiy tadqiq obyekti sifatida kun tartibiga qo'yildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T.: O'zbekiston, 2016.
2. Aslanova R. Zamon Deyksisi. – Andijon, 2014
3. Zaripov B.P., Sharopova R. Tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari. O'quv-uslubiy majmua. - Navoiy, 2021.
4. Lutfullayeva D. Davlatova R. O'zbek muloqot matnining dialektik birliklari. – T.: 2013
5. Lutfullayeva D. Qurbonova M. Bolalar nutqiga xos deyktik birliklarning fonopragmatik talqini. – T.: 2013
6. www.nuqf.intal.uz
7. www.ziyonet.uz